

JOHN PAUL NEWMAN

Senkiföldje

Hadirokkantak és háborús önkéntesek Jugoszláviában

Bevezetés: A háborús megosztottság

Jugoszlávia megosztott háborús emlékezetet örökölt: a háború alatt a Szövetségesek oldalán harcoló veteránokét és azokét, akik a központi hatalmak oldalán szolgáltak. A háborús veteránok nagyságrendileg legnagyobb és legaktívabb csoportja a szerb hadseregben szolgált 1912–1918 között. Jelentőségüket részben az adta, hogy Szerbiában a háború hosszabb ideig tartott és hevesebb is volt, mint a Habsburgok uralta délszláv területeken. A Nagy Háborúban a hadviselő országok közül fajlagosan Szerbia szenvedte el a legnagyobb veszteséget. A besorozottak majdnem 50 százalékát – és valószínűleg a háború előtti lakosság felét is – elvesztette a csatamezőkön, valamint betegségek, éhínség, a háború és a megszállás következtében fellépő nélkülözések nyomán.¹ Mégis a szerb háborús veteránok előtérbe kerülése annak is köszönhető volt, hogy a jugoszláv „győzelmi kultusz” a szerb hadsereg és az abban szolgáló katonák eredményein és áldozatain alapult. Ezt a győzelmet mintegy belevésték a délszláv állam alapkövébe: a szerb hadsereg „szabadította fel” a délszlávokat a császár uralma alól, és „egyesítette” őket egy államban a háború végén. Az 1912–1918-as évek tehát a „felszabadításért és egyesítésért” folytatott elhúzódó háború időszakát jelentették, amit a szerb hadsereg a délszlávok érdekében folytatott. A felszabadulás és az egyesülés Szerbia győzelmét jelentette Ausztria-Magyarország felett, ennek következtében a nacionalizmus győzelmét az imperializmus, de a Szövetségesek győzelmét is a központi hatalmak felett. A küzdelemből Szerbia apró, de korántsem jelentéktelen részt vállalt. Így az új állam magát Szerbia brit–francia háborús szövetségi kapcsolatrendszerével azonosította, a *status quo post bellum*mal és különösen a háború utáni kelet- és közép-európai wilsoni rendezéssel. A „felszabadítás és egyesítés” gondolata számos formában – emlékművek, háborús veteránok felvonulásai, visszaemlékezések, versek, színdarabok – jelent meg Jugoszláviában.

Nem szükséges külön kiemelni, hogy a szerb hadsereg veteránjainak háborús emlékezetével összhangban a hivatalos állami álláspont marginalizálta az osztrák–magyar hadsereg veteránjait. Végso soron a szerb hadsereg győzelme a Monarchia és csapatainak vereségét jelentette. A megkülönböztetések még nyilvánvalóbbá tették a frissen egyesült országban már ekkor jelentkező repedéseket, és gyakran megterhelték a jugoszláv háborús nemzedék e két csoportja közti kapcsolatokat. A közös győzelem élményének hiányában a Monarchia veteránjait erősen megosztotta, hogy mit is jelentett a háború, és miként értékelték háborús áldozatvállalásaikat. A zavarodottság érzéséhez az is hozzájárult, hogy a Monarchia, amelynek oldalán állítólag küzdöttek, már nem létezett. A Monarchia lakossá-

¹ Tomasevich, Jozo: *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia*. Stanford, 1955. 222–223.

gának mozgósítása radikálisan átalakította az egyén és az állam közti kapcsolatokat, különösen a parasztság esetében. A totális háború viselésének követelménye korábban ismeretlen mértékben nehezedett a Habsburg területeken élő délszlávokra. A mozgósítás hatásai Jugoszláviában is visszaköszöntek, így azok a horvát parasztok, akik a háború utolsó napjaiban ellenálltak az osztrák–magyar állami szervek nyomásának (különösen a besorozásnak), 1918 után is folytatták ellenállásukat, amit Stjepan Radić és a Horvát Parasztpárt a belgrádi rezsim ellen irányuló pacifista és antimilitarista programba csatornázott. 1918 után Radić provokatív módon párhuzamot vont a Monarchia és Jugoszlávia között, és arra bátorította a horvát parasztokat, hogy ne engedjék magukat besorozni az új jugoszláv hadseregbe, és ne engedelmesskedjenek az új állam szerveinek, hiszen a háborúban egyszer és mindenkorra megtanulhatták, többé nem szükséges engedelmesskedniük az idegen uralkodóknak és hadseregeiknek. Dalmácia egyes részein és a szlovén területeken a folyamatos olasz fenyegettség ugyanakkor a mozgósítás folytatását eredményezte, az ott élő délszlávok könnyebben jugoszlávra cserélték az osztrák uniformist, és készek voltak harcolni a folyamatos fenyegetés ellen. Említést kell még tennem a Monarchia azon néhány, főként horvát eredetű tisztjéről is, akiknek gondolkodására a Monarchia tisztikarának konzervatív, bürokratikus és „a-nacionalista” kultúrája gyakorolt érdemi hatást, és Közép-Európa más régióihoz hasonlóan a két világháború közti időszakban a politikai jobboldal felé gravitáltak. 1941–1945 között Ante Pavelić számos, egykor a Monarchia seregében szolgáló tisztet sikerrel verbuvált az ustaša félkatonai-terrorista szervezetbe és a Független Horvát Állam (NDH) fegyveres erőibe. (Meglépő, de szerb gyökerekkel rendelkező egykori tiszteket is.)

Senkiföldje

A délszláv háborús veteránok két nagy csoportja – vagyis a szerb hadseregben szolgálók és a Monarchiáért harcolók – között egyfajta „senkiföldjén” találták magukat azok a veteránok, akik egyik kategóriába sem illettek pontosan. Legjelentősebb csoportjukat a hadirokkantak alkották, vagyis azok a délszlávok, akik vagy a Monarchia, vagy Szerbia seregében harcoltak, a háború alatt maradandó sérüléseket szereztek, és azok az önkéntesek, akik a szerb hadsereg önkéntes egységeikben szolgáltak – függetlenül délszláv nemzetiségi és társadalmi hátterüktől.

A jugoszláv hadirokkantakat az új államban nem lehetett egykönnyen sem a „győztes”, sem a „vesztes” oldalhoz sorolni: a közös élmény helyett, amit az azonos hadseregben töltött katonai szolgálat jelenthetett volna, 1918 után a közös nevezőt alkalmatlanságuk szolgáltatta. A jugoszláv hadirokkantak számára kihívást jelentett, hogy jogaik és járandóságaik kapcsán olyan közös nyelvet találjanak, amelyen artikulálhatták volna követeléseiket az állam felé, ahogyan az is, hogy közös értelmet találjanak annak, mit is jelentettek számukra a háborús évek és háborús áldozatvállalásuk. Mindez a háború megosztott jugoszláviai emlékezete folytán különösen nehéznek bizonyult. Összességében a jugoszláv hadirokkantak több egymással ellentétes erő eredőjének voltak kitéve: részesülésük az állami jóléti intézkedésekből és a szociális juttatásokból egymáshoz közelítette őket, de eltávolította az a tapasztalat, hogy egymással szembenálló hadseregekben szolgáltak korábban. A szerb hadsereg hadirokkantjai méltatni és ünnepelni akarták az áldozatot, amit a felszabadulás és az egyesítés oltárán hoztak. Az öröm érzését rokkantságuk ellenpontosozta, és az a tudat, hogy a győzelemkultusz a jugoszláviai hadirokkantak mozgalmát darabokra fogja törni, elmélyítve ezáltal a szerb és az osztrák–magyar veteránok közti szakadékat, ahogy a győzelem kultusza általánosságban is mélyítette az árkokat Jugoszláviában. Ismerünk olyan példákat is,

amelyek a Monarchia hadseregében szolgált hadirokkantak ellen irányuló intézményesített előítéletekre utalnak. Járandóság iránti igényüket ugyanis gyakran azzal az indokkal utasították el, hogy a szóban forgó veterán nem a „felszabadulásért és az egyesülésért” harcolt, hanem egyszerűen a legyőzött ellenség katonája volt.

A délszláv önkéntesek szintén ezen a senkiföldjén találták magukat. Önkéntes veteránok mind a Monarchia, mind Szerbia hadseregében szolgáltak, soraikban szerbeket, horvátokat és szlovéneket is találunk. Elkülönültek a háborús nemzedék többi részétől, de, szemben a hadirokkantakkal, egyértelműen a jugoszláv győzelmi kultúra részét alkották. Sőt, egy fontos részét: az önkénteseket ugyanis Jugoszláviában annak szimbólumának tekintették, hogy a délszlávok nemzetiségétől és a háborús törésvonalaktól függetlenül képesek közösen harcolni a felszabadulásért és az egyesülésért. Az önkéntes veteránok voltak *par excellence* jugoszláv háborús hősök. Az 1918 utáni új jugoszláv nemzeti kultúra hatásos szimbólumává váltak, és többen később is így tekintettek rájuk – beleértve Sándor királyt is a diktatúra éve (1929–1934) alatt. E nagyrészt szimbolikus jelentőségük ellenére a veteránok ezen csoportján belüli megosztottság jelei jól láthatók maradtak. Hasznosságuk a háborús tapasztalat eltérő töredékeinek szimbolikus összeillesztésében a vártnál korlátozottabbnak bizonyult a két világháború közti időszakban.

A jugoszláv hadirokkantak visszaintegrálása

A hadirokkantak jelenléte 1918 után nem volt ismeretlen jelenség: a szerb hadsereg háború révén (1876–1878, 1885, 1912–1913) a lakosság hozzászokott a sebesült katonák látványához. A hadirokkantak egyfajta irodalmi archetípussá is váltak, köszönhetően Laza Lazarević klasszikus elbeszélésének (*Sve će to narod pozlatiti* [A nép mindezért meg fog jutalmazni]). A sebesültek látványa a Habsburg területeken kevésbé volt ismert, hiszen a háború emléke sokkalta távolibb volt: az osztrák–magyar hadsereg Bosznia és Hercegovina 1878-as okkupálása óta egészen 1914-ig nem járt a harcmezőn, és mindössze egyetlen hadirokkant veterán szervezet létezett horvát területeken az első világháború kitérőse előtt: melyet Josip Jelačić bán után neveztek el, és a magyarok elleni 1848-as hadjárat veteránjait támogatta. Az eltérő tapasztalatok ellenére az 1914–1918-as háború következményei elhomályosították a korábbi konfliktusokat, és 1918 után a délszláv területek hadirokkantjainak ügye a háború sajnálatos velejárájából sürgősen megoldandó társadalmi feladattá vált. Több egykori katona számára a hadirokkantak sorsa Jugoszlávia valamennyi veteránjának sorsát jelentette meg.

A hadirokkant kérdés jugoszláv szakértői és az illetékes hatóságok fontosnak tartották a hadirokkantak visszaintegrálását a háború utáni társadalom keretei közé, mindenekelőtt a munkaerőpiacon.² Ez az elképzelés valójában már a háború vége előtt körvonalazódott, a Habsburg uralom alá tartozó délszláv területeken Božidar Spišić zágrábi ortopéd sebész népszerűsítette. Spišić, aki amellet, hogy a sebesült veteránok kezelésével foglalkozó zágrábi ortopéd klinika igazgatója volt, létrehozta és vezette a hadirokkantak számára fenntartott iskolák hálózatát is, amely szállást és átképzési lehetőséget biztosított a sérüléseket szenvedett katonák számára.³ Spišić a háború alatt számos cikkben és pamfletben emelt

² Az ezzel kapcsolatos kutatási eredmények megjelentek: Newman, John Paul: *Forging a United Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes*. In: Djokić, Dejan – Ker-Lindsay, James (eds.): *New Perspectives on Yugoslavia: Key Issues and Controversies*. London, 2011. 46–61.

³ A hadirokkantak kórházi mindennapjaival kapcsolatos cikkek és illusztrációk a háború alatt rendre megjelentek a zágrábi *Ilustrovani list* hetilapban. Lásd például az 1916. december 20-án, az 1918.

szót a hadirokkantak növekvő problémája kapcsán, valamint közzétette saját és kórháza eredményeit. A protézisek készítése és a hadirokkantak átképzése terén kifejtett munkáját elismerés övezte a háború utáni Szerbiában, több előadást is tartott a hadirokkant kérdésben, amely immáron országos és közösen megoldandó problémát jelentett.

1919 tavaszán Spišić Belgrádba utazott, hogy az eredetileg 1917-ben megjelent pamflet-jéről (*Hogyan segíthetünk a hadirokkantakon?*) beszéljen. Munkája egyfajta tervezetként szolgált a háborút követő első évtizedben a jugoszláv hadirokkantak gondozása terén, a hangsúlyt a hadirokkantak munkaerőpiacra történő visszaintegrálására helyezte: „Nem hagyhatjuk, hogy hadirokkantjaink napi betevőjüket koldulással teremtsék elő” – figyelmeztetett Spišić. (A sajtó ekkoriban gyakran adott hírt a városképíleg egyaránt jelentőség-gel bíró két építmény – Jelačić bán zágrábi emlékműve vagy a belgrádi Moszkva Szálló – körül csoportosuló veteránokról.) Nemcsak elpocsékolt munkaerőt jelentettek, hanem elpocsékolt életet is, az állam számára költségest, a veteránok számára pedig lélekölőt. Ezzel szemben Spišić reintegrációs terve kölcsönösen hasznosnak bizonyult mind a szóban forgó hadirokkantak, mind az állam számára, hiszen a hadirokkantak a társadalom termelést végző és megbecsült tagjává válhattak, miközben a nemzetgazdaságnak sem kellett lemondania a hadirokkantak munkaerőjéről. A háborús áldozatok magas száma ez utóbbit különösen fontos kérdéssé tette, és a visszaintegrálás vált a hadirokkantakkal kapcsolatos jugoszláv megközelítés hangsúlyos elemévé.

Helyénvaló tehát hadirokkant kérdéstről beszélnünk; a megoldást pedig az újonnan létrehozott szociális minisztériumnak kellett megtalálnia. A minisztérium, legalábbis kezdetben, energikusan kutatott is, és számos olyan lehetséges módot és lépést javasolt, amellyel rendezni lehetett volna a hadirokkantak problémáját, és vissza lehetett volna őket illeszteni a háború utáni társadalom keretei közé. A minisztérium javasolta, hogy minden egyes jugoszláv hadirokkantat a legújabb orvosi módszerekkel vizsgáljanak meg (néhány esetben ez újbóli vizsgálatot jelentett), hogy meghatározhassák egyéni szükségleteit. A hadirokkantakkal foglalkozó intézeteket (hadirokkant iskolák, szanatóriumok stb.) felszólította, hogy az egész országra kiterjedő hatáskörrel bíró egyetlen testületben egyesüljenek. A minisztérium azt is felvetette, hogy egy éven belül (maximum 18 hónap) minden egyes arra rászoruló hadirokkantat lássanak el művégtaggal. E szociális statisztikával foglalkozó minisztériumi osztály felállítására is előkészületeket tettek, mivel az adott pillanatban sem a hadirokkantak összlétszámát, sem a fogyatékoságuk természetét illetően nem rendelkeztek saját adatokkal.⁴

A háborús nemzedék egyetlen más csoportját sem vették olyan alaposan számba, mint a hadirokkantakat. Mindez azt is jelzi, hogy az állam valóban fel kívánta mérni a probléma nagyságát. A minisztérium adatait a következő évben *A hadirokkantak kérdése* (Belgrád, 1921) címmel külön könyvecskében publikálták. A broszúra hosszasan értekezett a fogyatékoság kivizsgálásáról és a fogyatékoság mértékének pontos meghatározásáról,⁵ részletezte, hogy a hadirokkantak milyen munkára és átképzésre lesznek alkalmasak,⁶ és pozitív diszkriminációs intézkedéseket javasolt, amelyek keretében a hadirokkantak bizonyos

március 9-én és az 1918. július 27-én megjelent számokat, illetve a *Hrvatska njiva* 1917. augusztus 7-i számát.

⁴ Arhiv Jugoslavije (a továbbiakban: AJ), Fond 39 'Ministarstvo socialna politika i narodno zdravlje', F. 39-7 (passim) és AJ Fond 14 'Ministarstvo unutrašnja poslova', 14-3-4

⁵ Mačan, Josip: *Invalidsko pitanje*. Belgrade, 1921. 91–101.

⁶ Mačan: *Invalidsko pitanje*, 135–139.

munkák esetében előnyt élveznének az egészséges jelöltekkel szemben.⁷ Többen az ortopéd klinikákon kaptak munkát, vagy a minisztérium által felállított műhelyekben készítettek művégtagokat a többi hadirokkant számára – amivel, hogy úgy fogalmazzak, két legyet ütöttek egy csapásra.

A minisztérium amiatt is aggodalmának adott hangot, hogy az osztrák–magyar és a szerb hadseregben szolgált veteránok nem egyenlő mértékben részesültek az őket megillető juttatásokból. Mivel a hadirokkant kérdés törvényi szabályozása még mindig váratott magára, a Monarchia seregében szolgált hadirokkantoknak az osztrák–magyar szabályozásnak megfelelően fizettek, míg a szerb hadirokkantok esetében a szerbiai előírásokat vették alapul. A kérdés rendezése – a forgalomban lévő pénzermék, az eltérő adórendszerek és egyéb törvényben rendezendő problémákon túl – tehát újabb törvénykezési fejtörést okozott az államalapítók számára. A hadirokkantakkal kapcsolatos egységes törvényi háttér hiánya még nyilvánvalóbbá tette a Monarchiabeli és a szerbiai veteránok megítélésében megmutatkozó eltéréseket. A Monarchia hadirokkantjai különösen nehezményezték a fennálló helyzetet, hiszen az érvényben lévő törvények értelmében szerbiai társaik több juttatásban részesültek. Néhányan ebben is annak bizonyítékát látták, hogy az új állam egyes veteránokat (vagyis azokat, akik a „felszabadításért és az egyesítésért” küzdöttek) előnyben részesít másokkal szemben.

A minisztérium azt is előírta, hogy országszerte „hadirokkant bizottságokat” állítsanak fel, melyek írják össze a jugoszláviai hadirokkantak létszámát és a fogyatékoságuk mértékét.⁸ A bizottságok adatai alapján 72 830 hadirokkant élt Jugoszláviában, közülük 48 434 főt „súlyosan rokkantként” (*teški invalidi*) tartottak nyilván. Természetesen nagy többségük az első világháborúban szerezte a sérüléseit; mindössze 3580 hadirokkant a Balkán-háborúkban és pár százan a boszniai háborúban, illetve az 1885-ös szerb–bolgár háborúban. Továbbá 180 ezer hadiözvegy, majdnem 20 ezer árva és több mint 160 ezer félárva édesanyja igényelt juttatásokat az államtól.⁹

Háttérbe szorulás. A Szentlélek Hadirokkant Iskola, a brestovaci és a moslavini szanatórium

Mivel az állam magára vállalta a hadirokkantok átképzésének és visszaintegrálásának felelősségét, biztosítania kellett a hadirokkantak számára megfelelő létesítményeket. A gyakran már a háború alatt a hadirokkantak használatára bocsátott épületeket hasonló céllal tovább használták az 1920-as években is. Az állam tehát abban bízott, hogy az ideiglenesnek szánt intézkedések idővel a jugoszláviai hadirokkant-kérdésre adott tartós megoldás részévé válnak. A zágrábi Szentlélek kórházkomplexum létesítményei, a Zágráb feletti Medvednica hegyen álló brestovaci és a szintén Horvátországban található moslavini szanatórium működése betekintést enged abba, mit is tapasztalhattak azok a hadirokkantak, akik részt vettek Spišić reintegrációs törekvéseiben. A fenti intézmények irataiban a hadirokkantak panaszáradatait olvashatjuk: különösen nehezelték az intézmények nem megfelelő finanszírozása, valamint a diákok/betegek és a személyzet között elmérgesedő viszony következtében fellépő rossz munka- és lakókörülményeik miatt.

⁷ Mačan: *Invalidsko pitanje*, 140–145.

⁸ Mačan: *Invalidsko pitanje*, 187–188.

⁹ Lazarević, P.: *Invalidi*. In: Stanojević, Stanoje (ured.): *Narodna enciklopedija spsko–hrvatsko–slovenačka*. Vol. 2. Zagreb, 1927. 47.

A szociális minisztérium külön alapot különített el azért, hogy a zágrábi Szentlélek Szegegyházat a hadirokkantak otthonává alakítsák át,¹⁰ és 1921-re fogyatékosok számára iskolát is nyitottak ott.¹¹ Az iskola gyakorlati képzést nyújtott a hadirokkantak számára, továbbá ortopéd kórházként is funkcionált, és több mint kétszáz főnek biztosított szállást. Az iskolában a diákok egy évig ingyen tanulhattak. Ez idő alatt vagy a Szentlélek Iskolában, vagy a közeli Ciglana egykor laktanyaként szolgáló épületeiben szállásolták el őket, a mesterségek tanulásához pedig szerszámokat biztosítottak számukra. Számos képesítéssel rendelkező mester- és szakembert alkalmaztak. A sokszínű képzési paletta keretében többek között a kárpitszövés, az autószerelés, a könyvelés és az asztalos mesterség rejtelmait is kitanulhatták. A kosárfonást különösen kedvelték, mivel ez a hadirokkantak számára anélkül biztosított jó foglalkoztatási lehetőséget, hogy korlátozott fizikai képességük miatt túlságosan megterhelő lett volna számukra.¹² Az iskola mellett a hadirokkantak a Szent Lélek komplexumban működő ortopéd kórházban is alkalmazásban álltak, és művésztagokat készítettek, amelyeket Horvátország, Szlavónia és Dalmácia hadirokkantjai számára forgalmaztak.

Josip Pavičić osztrák–magyar háborús veterán, akit az 1920-as évek elején rövid ideig a Ciglanában szállásoltak el, irodalmi formában is feldolgozta életének ezt az időszakát, és kellő iróniával szemlélte a Szentlélek Iskolában dolgozó hadirokkantakat: „Nos – van egy utca a városban, teljesen megsűrűlt az évek során. Az utca végén egy nagy épület áll, a színe alapján nem lehet megkülönböztetni, és tíz, talán tizenkét ember él és dolgozik ott. Nem fogod elhinni, de a saját szememmel láttam, azok fura emberek. Egyetlen ép testűt sem találni köztük. Egyeseknek két kezük van, de csak egy lábuk, vagy még annyi sem [...], és ha valamelyikük saját lábán is sétál, jól nézd meg, és észreveszed, hogy a kabátujja üres. Valamennyien ilyenek, de még ennél is különösebb a munkájuk. Azt csinálják, amely testrészük éppen hiányzik: kezeket, lábakat, ujjakat...”¹³ Tanulmányaik befejezése után a „diákok” az új szakmájuk gyakorlásához szükséges szerszámokat kaptak, továbbá két-háromszáz dinár közti összeget, hogy új életet kezdhessenek.¹⁴

Az elképzelés szerint az iskola széles körű rehabilitációs programot nyújtott, de a hadirokkantak csalódtak a valódi körülményekben. A problémák már a Szentlélek Iskola megnyitását követő egy éven belül jelentkeztek. 1922 nyarán a hadirokkantak már amiatt panaszkodtak, hogy a társadalmi reintegrálódás hangzatos ígéretei ellenére az iskolát szánalmasan alulfinanszírozták, távozásuk után pedig csak nehezen találtak munkalehetőséget.¹⁵ A rossz körülmények miatt tiltakozva az iskola száznegyven diákja az év végén összetörte a szerszámait. A zágrábi hatóságokhoz intézett jegyzékben tiltakoztak, és felszólítottak (sikertelenül) az iskolaigazgató leváltására.¹⁶

A hadirokkantak Brestovacban is hasonló panaszokat fogalmaztak meg. A Sljemén, a Medvednica hegy tetején álló egykori laktanya a tuberkulózisban szenvedő katonák számára szolgált szanatóriumként, és százhusz beteg, valamint negyvenkét fős személyzet számára rendelkezett férőhellyel. A hadirokkantak a kezdetektől fogva kifogásolták a gyógykezelések minőségét. 1921 szeptemberében a Horvátországi Hadirokkantak Társasága (*Udru-*

¹⁰ Hrvatski Državni Arhiv (a továbbiakban: HDA), Fond 137 'Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju: Odjeljenje za socialnu politiku', 137-469, 470.

¹¹ *Ratni invalid* (Zágráb), 1922. január 15.

¹² *Ratni invalid* (Zágráb), 1922. április 15.

¹³ Pavičić, Josip: *Memento*. Zagreb, 1936. 31–49.

¹⁴ *Obzor*, 1922. július 26.

¹⁵ *Ratni invalid* (Zágráb), 1922. július 8.

¹⁶ *Ratni invalid* (Belgrád), 1922. december 21.

ženje ratnih invalida u Hrvatskoj) nyomtatásban is megjelentette a brestovaci állapotokat összegző panaszlistát. Eszerint a hadirokkantak kifogásolható minőségű enni- és innivalót kaptak, miközben a személyzet a jobb minőségű ételt magának tartotta fenn. A lovas kocsiakat, amelyek a legkényelmesebb szállítási módot jelentették a hegytetőre, szintén csak a személyzet tagjai vehették igénybe, miközben a hadirokkantoknak teherautókon kellett utazniuk. Az egyik hadirokkant két nappal azt követően elhunyt, hogy egy ilyen kocsival szállították át a hegy lábánál lévő másik kórházba. Végül arra is felhívták a figyelmet, hogy pénz hiányában a laktanya épületei omladoztak, ami különösen a téli hónapokban eredményezett kritikus állapotokat.¹⁷

Miután a szanatóriumban uralkodó rossz körülmények miatt tiltakozásul éhségsztrájkba kezdtek, a brestovaci hadirokkantakra az országos sajtó is felfigyelt. Mindaddig nem voltak hajlandók enni- és innivalót venni magukhoz, amíg új ágyneműt és a tél közeledtével vastag kabátot nem kaptak.¹⁸ A hetvenkét hadirokkant közül ötvenketten hat napon át éhségsztrájkoltak, miközben követeléseik jogosságát megvizsgálandó, Belgrádból minisztériumi bizottság érkezett a szanatóriumba.¹⁹ A bizottság teljeskörűen megvizsgálta a kórházat és a betegeket, közülük hatot hazaküldött, mivel – köszönhetően a minisztériumi költségvetést érintő megszorításoknak és az ennek nyomán a szociálpolitikában fellépő módosításoknak – többé már nem feleltek meg az állam által definiált hadirokkant kategóriájának. A betegek számára azt is lehetővé tették, hogy küldöttséget indítsanak Belgrádba, ahol a miniszter előtt újfent előadták követelésüket, és télkabátokkal tértek vissza Brestovachba.²⁰ Hasonló panaszokkal a későbbiekben is találkozunk: 1926 novemberében például a betegek újból sztrájkolni kezdtek, meleg ruhát követelve a közelgő télre.²¹ A hadirokkant veteránok panaszai valójában az 1920-as években nem csitulak.

Hasonló problémákat Moslavinában is megfigyelhetünk. Az itteni vakok iskoláját emberbarátok egy csoportja megvásárolta, és 1919-ben a szociális minisztériumnak adta át, hogy ott vak és hadirokkant veteránok számára szanatóriumot létesítsenek.²² A hadirokkantak és a személyzet között az 1920-as években végig rossz volt a viszony. A problémák olyan súlyosak voltak, hogy a szociális minisztérium kétszer is vizsgálatot folytatott (1925-ben és 1930-ban), miután a hadirokkantak hivatalos panaszt tettek az alkalmazottak ellen. Először 1920 szeptemberében érkeztek panaszok, amikor a moslavinai hadirokkantak nehezményezték, hogyan bánik velük az intézet igazgatója. Azzal vádolták, hogy számos tehenet vett, felhizlalta, majd nyereségesen eladta azokat, anélkül, hogy a tejből a hadirokkantak valamennyit is kaptak volna. Állításuk szerint az igazgató sertést is tartott, „miközben mi olyan ételt kaptunk, amit moslékként a disznóknak sem adnának”.²³ A panaszokat a szociális minisztériumba továbbították.

1924 végén a hadirokkantak – néhány, Moslavinában gyakorlati képzésen részt vevő vak diákkal együtt – újabb panaszlistát juttattak el a minisztériumba. Az azon szereplő egyik tétel különösen szembeötlő: három hadirokkantat, miután az intézet igazgatójánál kívántak panaszt tenni, az igazgató az alábbi válasszal bocsátotta el: „Én vezetem ezt az in-

¹⁷ *Ratni invalid* (Zágráb), 1921. január 10.

¹⁸ *Obzor*, 1924. október 17.

¹⁹ *Obzor*, 1924. október 17.; október 20.

²⁰ *Obzor*, 1924. október 20.; október 28.

²¹ HDA F. 137-468.

²² HDA Fond 1363 'Politička situacija', 1363-16.

²³ *Ratni invalid* (Zágráb), 1920. szeptember 15.

tézményt, és ha ez nem tetszik, elmehetnek Ferenc Józsefhez.”²⁴ Nem ez volt sem az első, sem az utolsó alkalom, hogy a Monarchia veteránjait így inzultálták, vagyis felhánytorgatták, hogy az osztrák–magyar hadseregben szolgáltak. A vizsgálóbizottság javasolta, hogy a személyzet és a „diákok” közti jó kapcsolatok helyreállítása érdekében javítsanak az iskola anyagi lehetőségein. Ez volt ugyanis az elégedetlenség oka, vonták le a következtetést.²⁵

Csakúgy, mint Brestovacban, a helyzet Moslavinában sem rendeződött. 1930-ban ismét vizsgálatot tartottak, miután az intézetben uralkodó állapotok és a személyzet miatt újabb panaszok érkeztek. A bizottság újfent meghallgatta a hadirokkantak panaszait, akik kitértek arra, hogy a személyzet sértő és lealacsonyító megjegyzésekkel illetve háborús teljesítményüket. A vizsgálat során a hadirokkantak bepanaszolták az iskola szerb igazgatóját, aki, miután lerészegedett, „német kurvának” [švapska kurva] nevezte őket, és azzal fenyegetőzött, hogy „felszeleteli az agyukat”.²⁶ A panaszt jogosnak találták, az igazgatót pedig elbocsátották, miután elismerte, hogy munkaidőben lerészegedett, és valóban tehetett ilyen megjegyzéseket. A jelentés megállapította, hogy a megjegyzés nemcsak az igazgató munkához való hozzáállását mutatta, hanem ennél általánosabban azt is, hogy az évek során mennyire elmérgesedett a helyzet a személyzet és a betegek között.²⁷ Az igazgató szerb volt, miközben Moslavina valamennyi lakója a háború alatt a Monarchia seregében szolgált – erre utalt a „német kurva” megjegyzés (ahogyan a Ferenc József-re tett korábbi utalás is). Az ilyen előítéletes megnyilatkozások egybevágtak azokkal a problémákkal, amelyekkel az 1920-as években a jugoszláv hadseregben szolgáló osztrák–magyar veteránok szembesültek. Valóban nehezen lehetett cáfolni a Monarchia veteránjaival szembeni előítéletek létét, amikor független vizsgálóbiztos is megállapította azt.

Nehezen cáfolható az is, hogy a hadirokkantak Moslavinában valóban kifogásolható körülmények között éltek. Ezt az állam nehéz pénzügyi helyzete is magyarázta, különösen 1929 után. A vizsgálóbiztosok pontosan ezt ismerték fel. Megállapították, hogy a sanatórium üzemeltetése összességében ugyan elfogadható, a személyzet nagy része is felelősségteljesen végezi munkáját, de csakis kizárólag abban az esetben helytálló értékelés ez, ha figyelembe vesszük az iskola nehéz anyagi és pénzügyi helyzetét. A bizottság arra is ráirányította a figyelmet, hogy a Moslavinában élő hetvenegy veterán közül nyolcan többé már nem feleltek meg az állami támogatás feltételeinek, ezért el kellett hagyniuk az iskolát.²⁸ Az 1920-as évek vége felé az államra nehezedő pénzügyi problémák a Ciglan és a Szentlélek Iskola működését is befolyásolták.

A hadirokkantakat végül 1928-ban költöztették ki a létesítményekből. A kaszárnyaépületeket lerombolták, hogy helyet biztosítsanak az új műszaki kar számára, a Szentlélek Hadirokkant Iskola pedig eredeti funkciójának megfelelően iskolaként és szegényházként működött tovább. A megmaradt berendezések nagy részét Zágráb központjában lévő kisebb épületekbe szállították. A költözést ellenző hadirokkantak szerint mindez százhuszonkilenc férfit érintett hátrányosan. Számuk még nagyobb lett volna, ha a minisztérium költségvetése eleve nem korlátozta volna, hogy hány hadirokkantat vehetnek fel a Szentlélek Iskolába és a Ciglanába. A bezárások az 1920-as évek végén történtek, akkor, amikor az állam gaz-

²⁴ HDA F. 1363-16.

²⁵ HDA F. 1363-16.

²⁶ AJ F. 39-7.

²⁷ AJ F. 39-7.

²⁸ AJ F. 39-7. Ez a helyzet az 1929. évi hadirokkant törvény nyomán állt elő. A törvény a költségvetési megszorításoknak eleget téve szűkebb keretek között definiálta a jóléti juttatásokra jogosultak körét. Így például a harc közben megvakultak többé nem voltak jogosultak állami segítségre.

dasági szükségből egyre kevésbé vett részt a hadirokkantak ellátásában. Ez megmagyarázza a jelentős költségvetési megszorításokat, a számbeli csökkentéseket és a meglévő létesítmények méretének redukálását. Hosszú idő eltelt már a minisztérium 1920-as országos konferenciája óta, és nem ekkoriban hangzottak el azok a nyilatkozatok sem, amelyek a jugoszláviai hadirokkantak elhanyagolására figyelmeztettek. Ugyanakkor mindez a kormány részéről szemléletváltást is tükrözött, amely a hadirokkantak ellátását immáron elsősorban a magánszféra és a családok kötelességének tekintette. Ezen a téren párhuzamot vonhatunk a leszerelt brit katonák esetével: Nagy-Britanniában, ahogyan azt Joanna Bourke megállapította, a „háborús roncsok” iránti kezdeti tisztelet az 1920-as évek végére teljesen elpárolgott.²⁹

Egység győzelem nélkül: A Hadirokkantak Egyesülete

A hadirokkantak maguk is alapítottak egyesületeket. A kezdetben helyi szinten megalakult, kis létszámú szervezeteket fokozatosan regionális és több ezer tagot számláló országos egyesületekké bővítették. Legfontosabb feladatukat a szociális ellátás megoldása jelentette, és nem a felszabadulásra és az egyesülésre való emlékezés. A hadirokkantakat mélyen megosztotta, hogy a Monarchia vagy Szerbia hadseregében szolgáltak-e, így az a folyamat is problematikusnak bizonyult, amelynek révén a helyi egyesületektől egyáltalán eljutottak az össznemzeti egyesület létrehozásáig. Ehhez a háborús áldozatvállalás közös élményére volt szükség, de a felszabadítás és az egyesítés eszméje nem köthette össze a szerb hadseregben harcolókat az egykor a Monarchia hadseregében szolgálókkal. A hadirokkant mozgalom számos eleme csak lazán kapcsolódott egymáshoz. A hadirokkantak más-más frontokon harcoltak, előfordult, hogy éppen egymás ellen is. A tartalékos tisztékhez hasonlóan a hadirokkantak is át akarták hidalni ezeket a törésvonalakat, amelyek elválasztották a délszláv háborús veteránokat egymástól; de amíg a tartalékos tiszték a felszabadulás és az egyesülés eszméjét az ország egészére ki akarták tágítani, a hadirokkantaknak – a győzelem közös élményének híján – meg kellett találni azt a közös nevezőt, amelynek segítségével jogaik elérése érdekében megívhatják küzdelmüket az állam szociális intézményeivel. Ez nem volt könnyű, hiszen magukat a hadirokkantakat is megosztotta, hogy miért is harcoltak. A hivatalnokok és a tisztségviselők gyakran szintén előítéleteket tápláltak a Monarchia hadseregében szolgált hadirokkantakkal szemben.

A két legnagyobb, zágrábi és belgrádi székhelyű, regionális hadirokkant szövetség tevékenységének vizsgálata napvilágra hozza a mindennapos vitákat és nézeteltéréseket. A szerb hadseregben szolgált hadirokkantak pár száz fős társaságát 1919 februárjában Belgrádban alapították. Júniusban a Monarchia hadseregében szolgált horvát veteránok hasonló elvek alapján Zágrábban hozták létre saját egyesületüket. Mindkét csoport hangsúlyozta, tagjaik jogosultak a szociális ellátásra, és kritikával illették a szociális ügyek minisztériumának gyenge teljesítményét. A zágrábi egyesület iratai rámutatnak arra, hogy tagjait a kezdetektől fogva sértőn emlékeztették a háborús múltra. Az 1920. júniusi taggyűlés egy résztvevője a szociális ügyek minisztériumában tett látogatásáról számolt be. A minisztérium egyik hivatalnokja az alábbiakat kérdezte tőle: „A szaloniki fronton szolgált? Ha nem, akkor menjen Károlyhoz [a trónfosztott Habsburg császárhoz], hátha tőle kap majd

²⁹ Bourke, Joanna: *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*. London, 1996. 31.

valamit.”³⁰ A következő felszólaló, a Monarchia hadseregében egykor tisztként szolgált veterán is megerősítette, hogy mindennaposak a hasonló megnyilvánulások a minisztériumban. Ezeket nagyon igazságtalannak érezte, hiszen „azért harcoltunk, mert harcolnunk kellett [...] Nem akartál harcolni, de harcolnod kellett. Ha nem harcoltál, agyonlőtték.”³¹ Eleget volt Habsburg-követőként megbélyegezni ahhoz, hogy a horvát veteránok ne apellálhassanak az új állam társadalmi lelkiismeretére. Mindazok, akik részt vettek ezeken a korai megbeszéléseken, úgy látták, hogy csak azok minősülnek jogosultaknak a szociális juttatásokra, akik a felszabadulásért és az egyesülésért harcoltak. Az állami hivatalnokok éppen azokban a háborús sebekben vélték meglátni az ellenség jelét, amelyek miatt a veteránok rászorultak az állam segítségére. Ironikus helyzet ez, hiszen akár sokkal súlyosabb bűnöket elkövetők is könnyebben bújhattak a háborús múlt fátyla mögé: „Ugyanaz az úriember, ugyanaz az ördög, aki a legnagyobb fekete-sárga lármát csapta, az a frankista csőcselék, aki nem is tudta, hogy hogyan fejezze ki az osztrák sas iránti kutyahűségét, lett most a legnagyobb jugoszláv és szerbbarát.”³²

A zágrábi veteránok annak az intézményesített rosszindulatnak estek áldozatul, amely a Monarchia hadseregében szolgáltak ellen irányult. A belgrádi szerb hadirokkantak azonban szintén nem voltak elégedettek az állami bánásmóddal. Első üléseiken és lapjuk, a *Ratni invalid (Hadirokkant)* hasábjain ők is kirohanásokat intéztek a szociális ügyek minisztériuma és az ott dolgozó hivatalnokok ellen.

Bizonyos fokig létezett közös alap a hadirokkantak e két csoportja között. Jugoszláviában a hadirokkantak némiképp mérsékeltek a felszabadulás és egyesülés felett érzett diadalittasságot, és a szerbiai hadirokkantaknak kevésbé állt érdekükben a háborús évek ünneplése, mint más veterán vagy hazafias szervezetnek. Így például 1928-ban a szaloniki át-törés és Jugoszlávia „felszabadulásának és egyesülésének” tizedik évfordulóján a hadirokkantak azt kérték, hogy a hivatalos ünnepségeket „korrekt módon” tartsák meg, ami nem a háború dicsőítését, sokkal inkább a győzelemért hozott nagy áldozatok elismerését jelentette számukra.³³ A szerb hadirokkantak részéről megnyilvánuló eme „gyenge” emlékezeti szellem ellenére a Monarchia hadseregében szolgált veteránok többsége, ha nem is valamennyien, legszívesebben teljesen száműzte volna az ünneplést a hadirokkantak mozgalmából.

Ilyen körülmények között valóban nehézkesen haladt a szervezeti egység megteremtése. Az országos szervezetet csak 1922 végén hozták létre, miután az év nyarán Jugoszláviában tartották a hadirokkantak nemzetközi kongresszusát. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság Hadirokkantjainak Egyesülete (*Udruženje ratnih invalida Kraljevine Srba, Hrvata, i Slovenaca*) központi tanácsának Belgrádban volt a székhelye, tagjai többségét pedig a szerb hadseregben szolgált veteránok köréből verbuválta. Az egységesített egyesület állítása szerint tagságuk – az országot behálózó szervezeti háló eredményeként – 1925-re 38 ezer fő körülire nőtt, ami méretében és kiterjedtségében egyaránt megközelítette a Tartalékos Tisztek és Katonák Egyesületét.³⁴ A feszültségek azonban még ekkor sem szűntek meg tel-

³⁰ HDA, Pravila društva 4684, 'Udruženje ratnik invalida na području Hrvatske, Slavonije, Istre, Međumurja'.

³¹ HDA, Pravila društva 4684, 'Udruženje ratnik invalida na području Hrvatske, Slavonije, Istre, Međumurja'.

³² *Ratni invalid (Zágráb)*, 1920. július 1.

³³ AJ Fond 69 'Ministarstvo Vera', 69-159-244

³⁴ Newman: *Forging a United Kingdom*, 52.

jesen, és az egyesületet az 1920-as években végig belső feszültségek és ellentétek osztották meg az osztrák–magyar/szerbiai törésvonal mentén.³⁵

Az állam ugyan valóban mérlegelte, mekkora felelősséggel bír a hadirokkantakkal szemben, de ezt megpróbálták szembeállítani a gazdaság rossz helyzetével (különösen az 1930-as években), és a gondoskodást a család magánszférájába áthárítani. Nagy különbség volt aközött, amit reálisan fizethettek, és azon összeg között, amelyet a hadirokkantaknak közvetlenül a háborút követő években megígértek. Sőt, az 1920-as évek jugoszláv nemzeti ügyeire jellemző törvényhozási és politikai bénultság a hadirokkantakban különösen erős csalódást keltett. E kudarc mélyen érintette a hadirokkantakat, hiszen az országos politikai pártok nemcsak hogy képtelenek bizonyultak új törvények elfogadására, de lassan kezdtek megfélemlíteni törvényalkotási kötelezettségükről. A hadirokkantakat megillető jóléti és szociális juttatásokat és az arra való jogosultságot nem határozták meg pontosan, vagy a háború előtti és átmeneti megállapodások szolgáltak hivatkozási alapként. A hadirokkantak Jugoszlávia e sorsformáló időszakának országos politikájával kapcsolatos élményei tehát egyáltalán nem tekinthetők kedvezőnek.

Az, hogy a jugoszláv parlamenti rendszer kudarcot vallott a háborús veteránok e csoportjai igényeinek kielégítésében, párhuzamba állítható azzal, ahogy a weimari Németország képtelennek bizonyult arra, hogy az 1920-as években jogokat adjon egykori katonáinak.³⁶ A jugoszláv hiányosságok természetesen nem voltak olyan súlyosak, mint a weimari Németországban, s a következmények sem annyira szörnyűek. Az államalapítók ugyanakkor képtelenek voltak megbirkózni azzal a kihívással, amit anyagi és pénzügyi segítségre szoruló férfiak népes csoportjai jelentettek, nem is beszélve a hadiözvegyekről és az árván maradtokról. A számos ígéretről végül semmi nem valósult meg, az e fölött érzett csalódást pedig még keserűbbé tették a kezdeti magas elvárások. Jugoszláviában két „hadirokkant törvényt” fogadtak el az 1920-as években: egyet 1925-ben és egyet 1929-ben. A Hadirokkantak Szövetsége mindkettőt hevesen bírálta, különösen az 1929. évi törvényt, amely a juttatások terén az előző törvénytől sokkalta szűkkeblűbbnek bizonyult.³⁷ Csökkentette a szociális ellátásra jogosult veteránok számát. Az új törvény értelmében 48 ezer hadirokkant élt Jugoszláviában, míg a Hadirokkantak Szövetsége kifogásolta, hogy az állami garaszkodás elrejtje a valós számokat, ami a szövetség szerint az 500 ezerhez állt közelebb.³⁸ Bármekkora is volt a valós létszám, nyilvánvalóan súlyos kudarcot jelentett, hogy a jugoszláv jóléti intézkedések nem elégítették ki a hadirokkantakat, és a korábbi katonák nagy csoportja csalódott a jugoszláv intézményekben. Sőt, számos veterán szemében a hadirokkantak helyzete azt a nemtörődömséget szimbolizálta, amit az új államban valamenyenien átéltek.

Az egyik legsikeresebb két világháború közötti „hadirokkant szerző” a horvát háborús veterán Josip Pavičić volt, aki – maga is hadirokkant – munkáiban megörökítette a két világháború közötti Jugoszláviában tapasztaltakat. Pavičićet 1915-ben, húsz évesen sorozták be a Monarchia hadseregébe. 1917-ben a galíciai harcokban fél lábát elvesztette. Az 1920-as

³⁵ Az egyesület ugyanakkor a következő évtizedben már egységesebben és szervezettebben lépett fel. Ezt az új elnök, Božidar Nedić adminisztratív ügyekben való jártasságának tulajdoníthatjuk. Nedić egyébként a második világháború idején a tengelybarát szerb bábállamot vezető Milan Nedić testvére volt. *AJ* 74-233-366

³⁶ Bessel, Richard: *Germany after the First World War*. Oxford, 1993.

³⁷ *AJ* Fond 74 'Kraljevski Dvor', 74-345-150, és *Invalidsko pitanje: opštenarodno pitanje*. Beograd, 1937.

³⁸ *Više svetlosti na naš invalidski problem*. Beograd, 1937.

években a hadirokkant veterán lét több jellemzőjét is a bőrén érezhette. Megfordult a Ciglanában, Brestovacon és a Szent Lélek Iskolában, ahol rövid ideig kiegészítő tanárként foglalkoztatták. 1928-ban a zágrábi jogi karon diplomázott, majd 1939-es visszavonulásáig köztisztviselőként dolgozott.³⁹ A hadirokkant léttől mégsem szabadulhatott, emlékei – amelyeket Jugoszlávia „hadirokkant katakombáinak” nevezett – kitörölhetetlen nyomot hagytak rajta. Pavičić 1931-től publikált elbeszéléseiben megörökítette a hadirokkant identitását átható elerőtlenedés érzést. Történeteiben a háború vége ironikusan az agónia új fázisának kezdeteként jelenik meg: „És ezzel kezdődött a kacskaringós barangolás, le a hadirokkantak katakombáiba – a kórházból a ciglanai hadirokkant barakkokba [...], a barakkokból a Szentlélek Iskola hadirokkant otthonába, végül a tuberkulózistól szenvedő hadirokkantak sljemei szanatóriumába.”⁴⁰

Pavičić ugyanakkor nem tett egyenlőséjelet a szenvedés közös élménye és a háború utáni bajtársiasság közé: számára nem létezett a hadirokkantakat összekötő „lövészárközőségi közösség”. Éppen ellenkezőleg, a hadirokkantság megtapasztalása az elszigetelődést és végzős soron gyakran az öngyilkosság formájában jelentkező halált jelentette. Pavičić ezt a folyamatot a „csendes megsemmisítés” kifejezésével illette. A hadirokkant kérdés keserű ironiája számára abból fakadt, hogy miközben a háború utáni első években annyi mindennel hitegették ezeket az embereket, az 1920-as évek végére „csendben megsemmisítették” őket – akik egykor égre-földre esküdöztek, hogy megsegítik a hadirokkantakat, mindezt rég elfelejtették, és kismizmve magukra hagyták őket. Pavičić még nyilvánvalóbbá tette ezt, amikor 1946-ban új előszót írt novelláskötetéhez. A két világháború közti időszak tapasztalatairól szólva megjegyezte: „Nehéz napok voltak. [...] Miközben a rendszer a hadirokkant kérdésre adott végnélküli válaszok mögé rejtette a tragédiát, a probléma magától megoldódott – megoldotta az alkohol, a tuberkulózis baktérium, a golyó, a kés, a mérge. [...] És tíz évvel később, amikor még mindig papírlapokat írtak tele a hadirokkant kérdéssel, az már rég a múlté volt.”⁴¹

Ahogy azt Robert Whalen Freudot idézve megjegyezte a Nagy Háború német veteránjairól írt munkájában, a hősiesség antitézise a melankólia volt,⁴² és 1930-ra Jugoszláviában – csakúgy, mint Németországban – ez vált az uralkodóvá a hadirokkant veteránok körében. Pavičić közvetlenül az után vetette papírra e szavakat, hogy egy új háború – részben rokkant – veteránok új generációját termelte ki Jugoszláviában. Pavičić átdolgozta történeteit, a korábbiakhoz négy új történetet illesztett a partizánok antifasiszta harcáról, a kötetnek pedig a *Vörös betűkkel* címet adta. Mindez egy hosszú és fáradságos kiadási történet végét is jelentette. A két világháború közti jugoszláv hadirokkant sorsról szóló tíz történetet eredetileg 1937-ben *Memento* címmel adták ki, de a köteteket két hét után Pál régens kormányzata bevonatta és bezúzatta. 1946-ban az ekkor már szocialista Pavičić arról írt, hogy „ezek a [hadirokkant] tömegek túl nagy terhet jelentettek a kapitalista rendszernek. Nehezek voltak, amit el kellett dobni azért, hogy ne akadályozzák a hőlégballon felállítását. És így a nehezeket eldobták.”⁴³

³⁹ Az életrajzi részletekre lásd: Popović, Vladimir: *Izabrana djela: Josip Pavičić, Antun Boglić, Mato Lovrak*. Zagreb, 1971. 7–16.

⁴⁰ Josip Pavičić előszava a *Crvenim slovima* (Zagreb, 1946.) kötethez.

⁴¹ Pavičić: *Crvenim slovima*, 5.

⁴² Whalen, Robert Weldon: *Bitter Wounds: German Victims of the Great War 1914–1939*. Ithaca – New York, 1984. 182.

⁴³ Pavičić: *Crvenim slovima*, 6.

Jugoszláv harcosok: Az Önkéntesek Szövetsége

Az állami egység háború utáni felbomlásával és a pártpolitika országos szintű romboló hatásával kapcsolatos aggodalmak az Önkéntesek Szövetségében (*Savez dobrovoljaca*) is eluralkodtak, abban a szövetségben, amelyet a háború alatt a szerb hadseregben nemzetiségi hovatarozástól függetlenül önkéntesként szolgáló délszlávok alapítottak.⁴⁴ Jugoszláviában az önkéntesek (katonai értelemben eléggé elhanyagolható) háborús szerepvállalásukat meghazudtoló módon kerültek a felszabadulással és az egyesüléssel kapcsolatos kulturális emlékezet előterébe.⁴⁵ Többen velük kérkedtek annak igazolására, hogy a felszabadulás és az egyesülés nem kizárólag szerb ügy volt. Azzal, hogy áldozatvállalásukat emelték piedesztálra, sokkalta inkluzívebb győzelmet ünnepeleltek. Olyat, amely nemcsak a szerbeket, hanem minden délszlávot magában foglalt; olyat, amely a „három törzsű egy nemzet” mindhárom törzsét egyaránt magasztalta a felszabadulásban és egyesülésben játszott szerepéért. Eszközt jelentett tehát a jugoszláv veteránokat megosztó szerb/osztrák–magyar szakadék áthidalására.

Magától értetődik, hogy Sándor király az ország 1929-et követő „jugoszlavizálásának” fontos ösztönző szimbólumaként tekintett az önkéntesekre. S ez kölcsönös volt: az Önkéntesek Uniója a pártpolitikát felfüggesztő Sándor királyt a kufárokat a templomból kiűző Jézushoz hasonlította, az államot tekintve a „nemzeti egyháznak”.⁴⁶ Az önkéntesek sok más jugoszláv számára a felszabadulás és az egyesítés mítoszának hathatós elemét jelentették: bizonyítékként tekintettek rájuk, hogy a háború közepette mindhárom „törzsből” származó délszlávok (Ausztriából és Szerbiából) közösen harcoltak a végső győzelemért. A két világháború közti önkéntes mozgalom prominens figurái a „jugoszláv harcosok” legjobb példái voltak. Szerbek, horvátok, szlovének, akik áldozatvállalásuk révén megmutatták, hogy a felszabadulás és egyesülés hogyan múlhatja felül a törzsi különbségeket és az egymással versengő háborús történelmeket. Egyébként a térségre jellemző jelenséggel van dolgunk, hiszen ott, ahol 1918 előtt nem létezett nemzeti hadsereg – mint ahogyan Kelet- és Közép-Európa számos utódállamában ez volt a helyzet –, az önkéntesek a Szövetségesek győzelmének hathatós szimbólumaiként szolgáltak, *par excellence* nemzeti hősök voltak, az anti-imperialista harc élcsapatának katonái, akik már akkor készek voltak a nemzeti hadseregben harcolni, amikor a nemzetállam még nem is jött létre. Maguk az önkéntesek háborús áldozatukat az új állami emlékezetpolitika prominens részeként, mintegy alapköként értelmezték, amely példaként és inspirációként szolgál a délszlávok eljövendő generációi számára.

Hasonlóan a Tartalékos Tisztek és Harcosok Szövetségéhez, az Önkéntesek Szövetsége is hazafias és ünnepi egyesület volt, céljának pedig a háborúra történő emlékeztést tekintette, hogy ezáltal támogassa a veteránok és családjaik szociális igényeit. Így miközben az Önkéntesek Szövetségének első, 1919 végén Szarajevóban megtartott ülésén még csak pár százan vettek részt, az 1922-ben megrendezett belgrádi kongresszuson már hétezer küldött jelent meg; a szövetség, melynek állandó székhelye Belgrádban volt, ekkor már Szarajevóban, Zágrábban, Splitben, Újvidéken, Ljubljánában és Cetinjében is tagozatokkal rendelkezett.⁴⁷

⁴⁴ Az Önkéntesek Szövetségének történetére lásd: Novica Pešić, *Novica: Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca: nekad i danas*. Beograd, 2005.

⁴⁵ Wachtel, Andrew Baruch: *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford, 1998. 99–100.

⁴⁶ *Dobrovoljački glasnik*, 1929. január.

⁴⁷ *Kalendar Prosveta*. Sarajevo, 1924.

A szövetség célkitűzéseit a közvélemény felé az *Önkéntes Szövetség Memorandumában* (1923) fejtette ki. A kiáltvány az állampolgárokat arra szólította fel, hogy a szövetség tagjaira az új jugoszláv identitás megtestesítőiként tekintsenek. Figyelmeztettek arra, mennyire fontos a háborús áldozatokra való emlékezés katonai, politikai és erkölcsi dimenziója, és különösen az önkéntesek áldozatvállalása. A kiáltvány nyelvezetét karcosabbá tette, hogy csalódtak az új államban. Ahogyan azt már láthattuk, az ország társadalmi és politikai problémái nyomán ekkorra már több veterán kiábrándult, s nem volt ez másként az önkéntesek esetében sem. A memorandum éles szavakkal szólt arról, hogy a háború magasztos eszméi az új államban nem valósultak meg; arról, hogy tagjai, akik nagymértékben hozzájárultak Ausztria-Magyarország vereségéhez, miként váltak társadalmilag másodrendűekké azokhoz képest, akik a Habsburgokért harcoltak. Az „önzés, dekadencia, korrupció” sokkalta gyakoribb, mint a „hazaszeretet” – írták,⁴⁸ az új állam pedig híján van annak a morális alkotóelemnek, amelyet az önkéntesek a háború alatt megtestesítettek.⁴⁹ Az állam vezetői – érvelésük szerint – azzal tudnák ezen alkotóerőt helyreállítani, és ezzel egyidejűleg az önkéntesek szociális és patrióta aggodalmait enyhíteni, ha önkéntes telepeket hoznának létre az ország északi határánál, a bánáti jugoszláv–román határtól a szlavóniai Varaždig. Egy ilyen lépés ezen területek délszláv lakosságát erős hazafias és unitarista elemekkel vértézne fel. Az Önkéntes Szövetség „super-patriótái” szaván kívánták fogni a belgrádi kormányzatot, hogy a háború alatt tett ígéretének megfelelően földhöz juttassa a Szövetségesek oldalán harcolt önkénteseket. Mindez, ahogyan látni fogjuk, több volt militáns utópiánál.

Az Önkéntesek Szövetségének kimagasló figurája Lujo Lovrić kapitány volt, akiben a két világháború közti jugoszláv veterán mozgalom vitathatatlanul legkimagaslóbb alakját tisztelhetjük. Különösen figyelemreméltó, hogy esetében olyan összetett figuráról van szó, aki egymaga testesítette meg a délszláv háborús generációra jellemző valamennyi repedést és törésvonalat. Bakarban horvátként született, diákként Frano Supilo és jugoszlávbarát újságja (*Novi list*) hatása alatt állt. A háborút vonakodva a Monarchia hadseregében tartalékos tisztként kezdte, de a szerb hadsereg gyalogos kapitányi egyenruhájában fejezte be.⁵⁰ Lovrić Galíciában dezertált a Monarchia seregéből, majd önkéntesként jelentkezett a szerb hadseregbe. Az első szerb önkéntes divízió tagjaként kitüntette magát az 1916-os dobrodzsai csatában. Valóban kevés olyan szerb volt, aki annyi áldozatot vállalt volna, és annyira kitüntette volna magát a felszabadulásért és egyesülésért folytatott harcban, mint ez a horvát, aki a szerb hadseregben a katonaként elérhető legmagasabb kitüntetésekkel rendelkezett. Ellenséges tűzharcban a homlokát ért lövedék teljesen megvakította, de ez sem gátolta abban, hogy 1918 után termékeny íróvá és prominens veterán aktivistává váljon. (A Braille írást még a háború alatt az angliai Szent Dunstan Vakok Intézetében sajátította el.) Teljes uniformisban, kitüntetésektől elhalmozva és a jelképévé vált fekete szemüveget viselve számos hivatalos ünnepségen vett részt, bel- és külföldön egyaránt.

Lovrić többes és változó veterán identitással rendelkezett: besorozott katona volt, önkéntes, Habsburg horvát, a szerb hadsereg lovagja, hadirokkant veterán. Minden porcikájában a jugoszláv harcost testesítette meg; a délszláv állam iránti hazaszeretete pedig egy pillanatra sem inogott meg. Lovrić így egyfajta veterán „celebritássá” vált a két világháború közti Jugoszláviában. Többször találkozott Sándor királlyal, sőt 1937-ben Berlinben Adolf Hitlerrel is. Olybá tűnik, hogy Lovrić jelentette azt a talpkövet, amely összetarthatta volna a délszláv háborús nemzedék össze nem egyeztethető részeit, mivel a háborús élmény külön-

⁴⁸ *Memorandum Savez dobrovoljaca*. Beograd, 1923. 11.

⁴⁹ *Memorandum Savez dobrovoljaca*, 9.

⁵⁰ Lovrić életrajzára lásd: Grbin, Boris: *Portret Luja Lovrića*. Zagreb, 1985., AJ 74-234-200.

álló fragmentumait illesztette össze: az osztrák–magyar és a szerb hadseregben is harcolt; horvát volt, de vitathatatlanul szerb hős; rokkant, de mégis hihetetlenül aktív (aláásva ezáltal a „passzív hadirokkant” toposzát, amelyen a Hadirokkantak Szövetsége és a Tartalékos Tisztek és Harcosok Szövetsége lankadatlanul munkálkodott). Az, hogy Lovrić az önkéntesek áldozatvállalásának emblematisztikus figurájává válhatott, azt is bizonyítja, hogy egyes csoportok aktívan munkálkodtak azon, hogy olyan kötőerővel bírós és pozitív háborús mítoszt kreáljanak, amely *valamennyi* délszlávot magában foglalhatta volna. Ezek az erőfeszítések kisebb-nagyobb mértékben a két világháború közötti időszakban végig folytatódtak.

1928-tól kezdve Lovrić az Önkéntesek Szövetségének elnöki tisztjét is betöltötte, ami a szervezet számára – otthon és külföldön egyaránt – nagy aktivitást és jelentőséget biztosított. Lovrić volt az, aki az Önkéntesek Szövetségét hozzákapcsolta a nemzetközi veterán mozgalomhoz, és már elnöksége elején csatlakozott a Szövetséges Veteránok Szövetségéhez (*Fédération Interalliée des Anciens Combattans*, FIDAC). A belépés valamennyi délszláv Szövetségesek iránti szimpátiájának újabb bizonyítékul szolgált, mivel szemmel láthatólag az Önkéntesek Szövetsége volt az az önálló jugoszláv szervezet, amelynek tagsága áthidalta a szerb/osztrák–magyar megosztottságot, és tagjai között szerbeket, horvátokat és szlovéneket egyaránt tudhatott. Keresve sem lehetett volna jobb példát találni ehhez Lovrićnál: Habsburg területekről származó horvát volt, aki annyi mindent feláldozott a Szövetségesek győzelmének oltárán szülőföldje felszabadulásáért és egyesítéséért.

A Tartalékos Tisztek és Harcosok Egyesületéhez hasonlóan az önkénteseknek is megvolt a maguk emlékműve, ünnep- és gyásznapijaik. Az emlékművek közül a legjelentősebb az a piramis formájú csontház, amellyel a dobrudzsai (dobrići) csatának, az önkéntesek 1916. évi epikus küzdelmének állítottak emléket. A dobrudzsai csata 1916 második felében zajlott, amikor az első szerbiai önkéntes divízió, oldalról támogatva a román hadsereget, Bulgária ellen harcolt. Maga a csata kudarccal végződött: a román és a délszláv csapatok számos – és az áldozatok számát tekintve veszteséges – roham ellenére sem tudták elfoglalni a kitűzött célt. A végső visszavonulásig az első szerbiai önkéntes hadosztályból 2600 katona esett el vagy tűnt el, és több mint hétezren megsebesültek.⁵¹ A vereség demoralizálóan hatott az önkéntesek fegyelmére és lelkesülésére, ahogy az Oroszországban ekkor zajló forradalmi változások is. A szerb tisztek alakulata, amely az egység harci hatékonyságának megőrzéséért felelt, így az önkéntesek közötti rend helyreállítására volt kénytelen szorítkozni. 1916. október 23-án három egység fellázadt a „szerb terror” ellen. A zendülés elfojtása során a szerb katonák tizenhárom horvát önkéntest lőttek agyon. Josip Horvat horvát újságíró, aki az osztrák–magyar hadseregben szolgált, majd a háború nagy részét orosz fogóságban töltötte, később arról írt, hogy az önkéntes mozgalom miként fedett fel csírájában több olyan problémát, amely később az első Jugoszláviát sújtotta, azt állítva, hogy a „hibák és tévedések Oroszországban kezdődtek”.⁵²

Az ilyen vészjósló előjeleket azonban a két világháború közötti időszakban figyelmen kívül hagyták: a csatamezőn történt kudarcot és a dobrudzsai csata nem éppen épületes utóéletét jóformán kiradírozták az 1918 utáni feljegyzésekből. A csata, csakúgy, mint az önkéntesek mozgalma alkalmassá vált a mítoszképzésre: a két világháború közötti időszakban az önkéntesek önfeláldozásának legfontosabb szimbólumává vált. Az Önkéntesek Szövetsége 1926-tól évente zárandokutakat szervezett Dobrujába, hogy megemlékezzenek a csata évfordulójáról.⁵³ Stevan Hadžić szerb vezérezredes, az első szerbiai önkéntes divízió parancsnoka bi-

⁵¹ Slijepčević, Pero: *Naši dobrovoljci u svetskome ratu*. Zagreb, 1925. 13.

⁵² Horvat, Josip: *Živjeti u Zagrebu 1900-1941. Zapisci iz nepovrata*. Zagreb, 1984. 85.

⁵³ AJ F. 69-159-248.

zottsági elnökként küzdött azért, hogy emlékművet állítsanak az itt elhunyt önkénteseknek. A piramis alakú csontházat 1926-ban adták át a csatamező közelében (a terület 1918 után Romániához tartozott); a szolgálati idő alatt meggyilkolt önkéntesek ezreinek hamvait helyezték itt el, a költségeket az állam és az Önkéntesek Szövetsége állta. Hadžić szerint Dobruja volt az a hely, „ahol a három testvér, a szerb, a horvát és a szlovén először harcolt fej-fej mellett a felszabadulásért és az egyesülésért”.⁵⁴ A dobrujai megemlékezések jelentős hivatalos pártfogást élveztek. Az 1930-as években Sándor király gyakran körüludvarolta az Önkéntesek Szövetségét, és részt vett az ünnepeiken: Lujo Lovrić és a dobrudzsai csata épp olyan hasznos szimbólumként szolgált számára, amellyel alátámaszthatta jugoszlavizáló diktatúráját.

A kőből emelt emlékművek mellett irodalmi alkotások formájában is emléket állítottak, hiszen az önkéntesek közül utóbb többen emlékiratokat és regényeket írtak, hasonlóan a Csehszlovákiában különösen népszerű legionárius irodalmi kánonhoz. Elsősorban Dane Hranilović: *Egy jugoszláv önkéntes feljegyzései* (1922), Ante Kovač: *Egy korszak lenyomata* (1923) és Slavko Diklić: *Egy jugoszláv önkéntes úti jegyzetei: Dobrujától Szalonikin át a Távolságra* (1932) és *Vihar előtt. Regény a jugoszláv háborús önkéntesek oroszországi kalandjairól* (1932) című műveit kell kiemelnünk. A történetekben orosz hajadonok, rámenős kozákok és más, egzotikus keleti emlékek is felbukkannak. A műfajra jellemzően túlértékelték a délszláv eszméért és a jugoszláv ügyért a háborús években hozott áldozatokat – mintha minden délszláv osztotta volna a korlátozott körű jugoszláv katonai csoport célját –, és töretlenül bíztak abban, hogy végül győzni fognak a felszabadulásért és az egyesülésért vívott harcban. Gyakori volt a didaktikus jelleg is. Az önkéntesekből lett írók személyes tapasztalataik alapján gyakran bölcselkedő hangon szóltak a bolsevik veszedelemről (hasonlóan a cseh légiosokhoz, a délszláv önkéntesek is megvetették a kommunizmust); és olvasóik előtt a háborút követő időszak politikai játszmáinak bukásával példálózottak, rámutatva, mennyire rosszul is bántak az önkéntesekkel és más háborús veteránokkal. Lovrić két kötetet is megjelentetett háborús emlékeiről – *Az ősz könnyei* (1922) és *Hóban és ködben* (1923) –, a feltehetően a *Tavasszal visszatérek* címet viselő és a jugoszláv veteránok 1918 utáni nehézségeit taglaló harmadik kötet azonban végül nem jelent meg. Lovrić (hihetően) állította, hogy az állami politikával szemben nagyon kritikus részek miatt nem ment volna át a cenzúrán.⁵⁵

A hadirokkantakhoz hasonlóan az önkéntesek is köztes helyet foglaltak el a háborús nemzedék két csoportja, az osztrák–magyar és a szerb között: fél lábbal mindkettőben, de egyikhez sem tartozva. Ez ugyanakkor pozitív előjelű tér volt, hiszen az önkéntesek egyértelműen a jugoszláv győzedelmi kultúra részét képezték. Tény azonban, hogy a nem szerb nemzetiségű önkéntesek valóban meglehetősen alulreprezentáltak voltak, és maga a mozgalom ekkor és a háború alatt összeroppant a konfliktusok és ellentmondások súlya alatt, és végül alulmaradt a két világháború közti időszakban mindennapos korrupcióval szemben. A Lovrićhez hasonló veteránok az önkéntesek mozgalmán belül is szokatlanok számítottak; egy jól körülhatárolható művelt kisebbséghez tartoztak (főként a Monarchia gimnáziumot és egyetemét végzett tartalékos tisztjei közül kerültek ki). Az önkéntesek két világháború közti örökségét úgy definiálták, hogy saját tapasztalataikat mások tapasztalatainak kárára hirdették – csakúgy, mint ahogyan a brit háborús költők, akik háborús összecsapásokban szerzett saját tapasztalataikat rávetítették a Nagy Háború brit populáris percepció-

⁵⁴ AJ F. 74-349-72

⁵⁵ Grbin: *Portret Luja Lovrića*, 80.

jára. A délszláv önkéntesek mozgalma, a veteránok mozgalmához hasonlóan, a valóságban nagyon is megszított maradt.

Következtetések

1922 végén a hadirokkantak és az önkéntesek a belgrádi parlament épülete előtt tüntettek, más veterán szervezetekhez hasonlóan.⁵⁶ Panaszaik nagy nyilvánosságra tettek szert, különösen, mivel az akcióra nem sokkal a kumanovói csata (az első Balkán-háborúban az oszmánok felett aratott első szerb győzelem) tizedik évfordulója után került sor. A kezdeményezés a hadirokkantak köréből indult, és egy azonnali törvény elfogadását követelték. Tüntetésük novemberben kapott nagyobb lendületet, amikor az önkéntesek mellett köztisztviselők is csatlakoztak hozzájuk. Decemberre megközelítőleg hatezer hadirokkant, önkéntes és köztisztviselő gyűlt össze a parlament épületénél; nyilvános fellépésük egybeesett a délszláv állam egyesülésével kapcsolatos december 1-jei ünnepekkel.

Az egybeesés a tüntetőket is megosztotta. A szerb hadsereg önkéntesei és hadirokkantjai körében még maradt egy csipetnyi az ünnep hangulatából; ők ünnepelni akarták a felszabadulásért és az ország egyesítésért hozott áldozatvállalásukat, és tiltakozni kívántak az állam ellen. Számukra a tiltakozás két aspektusa összekapcsolódott: pontosan azért vonultak az utcára, mert az állam háborús hősként mellőzte őket. Az osztrák–magyar hadsereg hadirokkantjai ugyanakkor amiatt panaszkodtak, hogy a tüntetőket inkább a „mozik és a koncertek” érdekelték, semmint a „hadirokkantak üres bendője”.⁵⁷ A Monarchia veteránjai a háborús évekre tett bármilyen utalás vagy megemlékezés mindarra a rosszindulatra és előítéletre emlékeztette, amelyet állami bürokraták és hivatalnokok részéről tapasztalhattak, akik az osztrák–magyar veteránokat a legyőzött ellenség katonáival azonosították. Számukra az volt a legjobb, ha az önkéntesek és a hadirokkantak kérdését a legkisebb közös nevezőre redukálják: az új államban valamennyien áldozatok voltak, és így a sorsuk is közös. A legtöbb önkéntes és a szerb hadsereg hadirokkantjai számára viszont túl alacsonyra helyezték a küszöböt, ők magukra nem áldozatként tekintettek, sokkal inkább olyan győztesként, akiknek az áldozatvállalását az állam nem értékeli kellőképpen.

A probléma megoldhatatlannak bizonyult, és a két világháború közti időszakban végig lehetetlenné tette az önkéntesek és a hadirokkantak közös fellépését. Senkit nem vigasztalt, hogy végül az 1922-es tüntetések nem a közös fellépés hiányában, hanem a parlament működésképtelensége következtében buktak el. December végén Pašić feloszlatta a kormányt, és tavaszra új választásokat íratott ki. Így ez a parlament sem szabályozta törvénnyel a kérdést: a veteránok hiába pazarolták idejüket és energiájukat. A bejelentést a parlament épülete előtt a hadirokkantak indulatos fujolással fogadták, a képviselőket „Szégyen!”, „A nemzet vérszívói!” és „Mankóval fogunk várni benneteket, amikor ismét összeültök!” felkiáltásokkal fenyegették.⁵⁸

A tüntetések mikrokozmoszként jelenítették meg mindazokat a problémákat, amellyel az 1920-as években a hadirokkantaknak és az önkénteseknek szembe kellett nézniük. A későbbiekben sem tudtak megegyezni arról, mit is jelentett a háború: a felszabadulásra és az egyesülésre tett hivatkozásokkal ugyan az állam lelkiismeretére apellálhattak követeléseik megfogalmazásakor, de ez egyben aláásta a veteránok egységét is. A Monarchia veteránjai-

⁵⁶ *Ratnički glasnik*, 1922. november.

⁵⁷ *Ratni invalid* (Zágráb), 1922. december 15.

⁵⁸ HDA Pravila društava 4684. 'Udruženje ratnik invalida na području Hrvatske, Slavonije, Istre, Međumurja'.

nak ugyanis ez láthatóan nem volt az ínyére; ők nem érezték magukat az állami győzelemkultusz részének. Azzal viszont, hogy ők utalást sem tettek a háborús győzelmekre, tápot adtak azoknak a vádaknak, miszerint ők a legyőzött ellenségért harcoltak, így valójában Jugoszlávia és a jugoszláv eszme ellenségei. Nem kétséges, a hadirokkantak az új állam nemzetpolitikájával is vitában álltak, mivel az szerintük 1918 óta nem volt képes gondoskodni róluk. Az önkéntesek is hasonlót éreztek, annak ellenére, hogy állami pártfogásban részesültek, és a nyilvánosság előtt felmagasztalták őket. A közös érdek ellenére az állam őket is megbántotta. A belső kolonizációt kísérő káosz és korrupció tehát Jugoszlávia és a jugoszláv politika általános válságát és korrupcióját jelezte. Az állam veteránokkal kötött alkuja végül – következményeit tekintve is – károsnak bizonyult.

Fordította: VUKMAN PÉTER

JOHN PAUL NEWMAN

No Man's Land: The Invalid and Volunteer Questions in Yugoslavia

Yugoslavia inherited a divided wartime legacy: its war veterans that had fought or served with the Allies during the war and those that had fought or served with the Central Powers. But between the two contingents of South Slav war veterans – those that had fought in the Serbian army and those that had fought for Austria-Hungary - there was a kind of middle ground, a 'no man's land' occupied by veterans who did not exactly fit into either side. The most prominent groups in this middle ground were disabled veterans, South Slavs from either the Austro-Hungarian army or the Serbian army who had been permanently injured or disfigured during the war years, and the volunteers, South Slavs of all nationality and background who had opted to fight in the Serbian army's volunteer divisions during the wars. This article explores the experiences of veterans residing in the 'no man's land' in Yugoslavia.